

## Adalékok a Máté-evangélium eredeti nyelvének kérdéséhez

TÓTH TAMÁS ZOLTÁN

*...nella nostra escursione nel mondo dei Padri della Chiesa, vorrei oggi guidarvi in una parte poco conosciuta di questo universo della fede, cioè nei territori in cui sono fiorite le Chiese di lingua semitica, non ancora influenzate dal pensiero greco. [...] ...secondo l'opinione comune di oggi, il cristianesimo sarebbe una religione europea, che avrebbe poi esportato la cultura di questo Continente in altri Paesi. Ma la realtà è molto più complessa, poiché la radice della religione cristiana si trova nell'Antico Testamento e quindi a Gerusalemme e nel mondo semitico. Il cristianesimo si nutre sempre a questa radice dell'Antico Testamento. Anche la sua espansione nei primi secoli si è avuta sia verso occidente [...] sia verso oriente, [...] dalla Terra Santa al Libano e alla Mesopotamia. [...] fino alla Persia, all'India, contribuendo così a suscitare una specifica cultura, in lingue semitiche, con una propria identità.<sup>1</sup>*

*...az örömhír, kevésbé meghatározott formában és tartalommal, nem csak nyugaton terjedt el. A hatalmas Római Birodalom délkeleti sarkában fekvő Palesztinának főleg kelet felé voltak hagyományos kapcsolatai. A zsidó szórvány a babiloni fogság óta elsősorban Mezopotámiában és Perzsiában eresztett mély gyökeret. Az itteni írásmagyarázó iskolák (ld. babiloni Talmud) a júdeaiaknál is fontosabbak voltak, az arámi nyelv pedig az egész Közel-Keletet összekapcsolta. ...figyelemre méltó tény marad a keleti zarándokok sokfélesége, melyet az <Ap>Csel 2,8–11 sem tud nyugatabbra tolni, bár koncepciójának az felelne meg: „Pártusok, médek, elamiták és akik Mezopotámiában laknak, vagy Júdeában és Kappadókiában, Pontuszban és Ázsiában, Frígiában és Pamfíliában, Egyiptomban és Líbia vidékén, amely Kyréné mellett van, a bevándorolt rómaiak is, zsidók és prozeliták, krétaiak és arabok: halljuk [...] Isten fölséges dolgait.” A fölsorolásban természetesen összevonható Kappadókia, Pontusz, Ázsia, Frígia és Pamfília egyetlen Kisázsiaiává...<sup>2</sup>*

---

<sup>1</sup> Részletek XVI. Benedek *Afraate, il „Saggio”* (w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/audiences/2007/documents/hf\_ben-xvi\_aud\_20071121.html, 2007. november 21.) és *Sant’Efreem, il Siro* (w2.vatican.va/content/benedict-xvi/it/audiences/2007/documents/hf\_ben-xvi\_aud\_20071128.html [2007. 11. 28.] heti nagy audienciáján tartott szentbeszédéből: „Az egyházatyák világában tartott körutazásunk során szeretnék elvezetni benneteket a hit világának egy kevésbé ismert területére, vagyis azokra a területekre, ahol azok a sémi nyelvű egyházak virágoztak, amelyeket még nem befolyásolt a görög gondolkodás. [...] A mai közfelfogás szerint a kereszténység olyan európai vallás, amely később e földrész kultúráját más országokba exportálta. A valóság azonban sokkal bonyolultabb ennél, mert a keresztény vallás gyökerei az Ószövetségben találhatók, és ezért Jeruzsálemben és a sémi világban gyökereznek. A kereszténység mindig is ebből az ószövetségi gyökérből táplálkozott. Az első századok során mind nyugat felé [...], mind pedig kelet felé terjedt [...] a Szentföldről Libanonon és Mezopotámián keresztül [...] egészen Perzsiáig és Indiáig, hozzájárulva így egy sémi nyelvű, sajátos kultúra születéséhez, amely saját identitással rendelkezik.” Kránitz Mihály fordítása. XVI. Benedek Pápa: *Az egyházatyák, Római Szent Kelemtől Szent Ágostonig*. Budapest, 2009, 171, 177, 171, 177.

<sup>2</sup> Pikó Gábor Mózes: *Minden Jézusról*. Budapest, 2002, 248–249, 249.

A kereszténységnek a *koiné* kronológiailag nem az első nyelve. Korunkban kiélezett vita folyik arról, hogy az *Újszövetség* egyes szent könyveinek – akár maguk az apostolok, akár az apostolok első tanítványai írták őket (amit a *Katolikus Egyház Katekizmusa* megenged) –<sup>3</sup> lehetett-e a görög verzió elterjedése előtt valamilyen sémi nyelven írt *Urtextje*? Leginkább a *Máté-evangéliummal* kapcsolatban vetődik fel ez a lehetőség a patrisztikus kor elsődleges irodalmában. Marie-Joseph Lagrange elméletét (aki szerint a Jeruzsálemi Hégésippos által<sup>4</sup> és a *Szamaritánus Krónika* H1-es kézírata által is említett *Szírek szerinti evangélium* a héber *Máté-evangélium* targuma volt)<sup>5</sup> én úgy értelmezem: az eredeti, a görög *textus receptus*hoz közelálló, valamivel nagyobb mértékben héber nyelvű, és valamivel kisebb mértékben júdeo-arámi nyelvű *Héberék szerinti*, avagy *Máté szerinti evangélium*nak a *Szírek szerinti evangélium* valamivel nagyobb mértékben júdeo-arámi nyelvű, és valamivel kisebb mértékben héber nyelvű, hajdan igen nagy számú variánsban létező ún. palesztinai típusú targuma lehetett,<sup>6</sup> vagyis legendás-fantasztikus parafrázisa az eredetinek, népiesebb nyelvi formákat követve. Később, a Hetvenes háború, Jeruzsálem és a Templom pusztulásával, továbbá a zsidóság Palesztinából való deportálásával és kivándorlásával, a zsinagógából az ekkor bevezetett Tizenkilencedik Áldással kiközösített<sup>7</sup> zsidókeresztények, elvesztve kapcsolatukat a zsidó hagyománnyal, elkezdtek a targumuk számtalan variánsát, helyi változatát *Héberék szerinti*, avagy *Máté szerinti evangélium*nak nevezni. (A *Pesitta* ószövetségi része is nagy számban hoz „targum-átültetéseket.”)<sup>8</sup>

## 1. Az első keresztények többnyire sémi ajkúak voltak

A *Máté-evangélium* az első keresztények anyanyelvén íródhatott, akár az arámi, akár a qumráni,<sup>9</sup> illetve a korai zsidó liturgikus művek héber nyelvét használták. Ez utóbbi példái többek között: a *Tizennyolc Áldás*,<sup>10</sup> az *’Ābînû malkênû*,<sup>11</sup> a Salamoni zsoltárok (Ψαλμοὶ Σολομῶντος),<sup>12</sup> a bibliai *Krónikás történeti mű* deutero-kanonikus extrájaként néhány görög

<sup>3</sup> *Apostolis virisque apostolicis – Catechismus Catholicae Ecclesiae*. Città del Vaticano: 1997, 29 (2, 1, 76).

<sup>4</sup> Sources Chrétiennes 31, 202.

<sup>5</sup> Marie-Joseph Lagrange: „L’Évangile selon les Hébreux.” *Revue Biblique* 31 (1922), 174.

<sup>6</sup> Wilhelm Bacher: *Targum*, JewishEncyclopedia.com, jewishencyclopedia.com/articles/14248-targum [2020. július 5.]. Az angolban lásd főként a „Palestinian Targumim” magyarázatát.

<sup>7</sup> bB<sup>c</sup>rakot 12, 1, mechon-mamre.org/b/1/11101.htm [2020. július 5.]

<sup>8</sup> Attila Bodor: „The Use of the Peshitta of Isaiah in Rendering Isaiah Quotations in the Old Syriac and Peshitta Gospels.” *Aramaic Studies* 16 (2018), 31–32.

<sup>9</sup> Jean Carmignac: *Recherches sur le “Notre Père.”* Paris: 1969.

<sup>10</sup> Israel Davidson – Simchah Assaf – Issachar Joel (eds.): *Siddur Rab Saadja Gaon*. Jerushalem: 1963 מִבְּרַב אֵרִיֵּל פִּירֻמְקִין – Samuel Kalmar (eds.): *Siddur Rab Amram ha-šalem*. Vol. 1., Jerushalem: [5]564, קי"ח–256.

<sup>11</sup> Davidson – Assaf – Joel: *Siddur* (19. j.); Pirumkin – Kalmar: *Siddur* (19. j.), 290–292.

<sup>12</sup> Bizonyosan a görög és szír verzióban is fennmaradt tizennyolc Salamoni Zsoltár a Hetvenes háború előtti száz évben született, még hozzá héberül; azonban frazeológiai sajátosságai miatt nem lehet a héber eredetét meggyőzően rekonstruálni. A görög szöveg kiadása: Joseph Viteau (éd.): *Les Psaumes de Salomon*. Paris: 1911. A salamoni ódákat is a szövegbe integráló szír kézirat facsimiléje és szövegkiadása (együtt a kopt és latin citátumokkal): Rendel Harris –

és latin kéziratban – illetve ezek patrisztikus citátumaiban – áthagyományozott Manassés imája,<sup>13</sup> és a 151. zsoltár<sup>14</sup> héber eredetije: ez a misnai héber nyelv – mint héber köznyelv – is lehetett az egyik anyanyelve a korabeli Közel-Kelet izraelita<sup>15</sup> közösségeinek, melyekhez Jézus és első apostolai is tartoztak. A qumráni corpus tanúsítja, hogy az első századi Palesztinában a héber élő nyelv volt,<sup>16</sup> ugyanis ekkor jelennek meg (heródiánus betűformákkal) az első misnai héber nyelvű szövegek: Tóbit héber töredékei<sup>17</sup> és a Miqšat Ma‘asē<sup>h</sup> ha-Tôrā<sup>h</sup>.<sup>18</sup>

## 2. A görög eredeti nyelvű Máté-evangéliumot tételező paradigma

Igazából egészen az utóbbi évszázadokig általánosan elismert evidencia volt, hogy a *Máté evangéliuma* eredetileg héberül vagy arámiul íródott. A jelenleg uralkodó paradigma vitatja ezt, és azt állítja, hogy *Máté evangéliumának* eredeti nyelve a görög volt,<sup>19</sup> amely tudományos álláspontnak Magyarországon a modern hazai bizantinológia kutatója,<sup>20</sup> Baán István is képviselője.<sup>21</sup>

A háttere pedig a kereszténység kulturális palettáján Európa omniprezenciájának, a hagyományosan római katolikus és protestáns Nyugat-Európa és bizánci-pravoszláv Kelet-

Alphonse Mingana, eds.: *The Odes and Psalms of Solomon, re-edit for The Governors of The John Rylands Library*, vol. I., Manchester: 1916, facsimile: 29b–56b; szövegkiadás: m<sub>1</sub>-7–n<sub>1</sub>-3–n 21-9.

<sup>13</sup> *Didascalia* II, 22. Úgy tűnik, hogy az *O[bsec]ratio Manassis* 2Krn 33,13 versben szerepelhetett vendégszöveggént: Franz-Xavier Funk, ed.: *Didascalia et constitutiones Apostolorum*, vol. I., Paderbornae: 1906, 80–89. A LXX-ban mint 12. Bibliai óda (Egyéb ódák) szerepel: LXX (Rahlfs 2) II, 180–181. – Alberto Soggin: *Storia d’Israele, Introduzione alla Storia d’Israele e Giuda dalle origini alla rivolta di Bar Kochbà*. Brescia: Paideia, <sup>2</sup>2002, 309.

<sup>14</sup> Eugen Ulrich, ed.: *The Biblical Qumran Scrolls*. Leiden – Boston: 2010, 726 (Ps. 151A), 726 (Ps. 151B).

<sup>15</sup> Angel Sáenz-Badillos: *A History of the Hebrew Language*. Cambridge: 1993, 116. – Nem a „political correctness” szellemében használom az „izraelita” kifejezést, hanem azért, mert a „zsidó” szó (héberül יהודי) eredetileg Jahuda (יהודה) törzséhez tartozót jelent, nem a tizenkét törzset, hanem pusztán egyet azok közül. Ebben a korszakban még nem csupán Lévi törzse rendelkezett önálló törzsi identitással, hanem – a szamaritánus Efrajim és Manassze törzseken túl – Binjamin is, és így az abból származó Pál apostol, hasonlóan a szamaritánusokhoz, saját származását nem elsősorban „zsidóként,” hanem „héberként,” azaz „izraelitaként” határozta meg (Filip 3,5 – NA28, 605). Lásd még Pummer – címében költői kérdést megfogalmazó – tanulmányát: Reinhard Pummer: „Samaritanism – A Jewish Sect or an Independent form of Yahwism?” Menachem Mor – Friedrich Reiterer, eds.: *Samaritans: Past and Present*, Berlin – New York, 2010, 1–24. Első mondata evidenciát fejez ki: „Today Samaritans consider themselves, and are considered by others, as members of an independent religion, albeit one that is closely akin to Judaism in its beliefs, sacred writings, and practices. Even a cursory acquaintance with Samaritanism and Judaism reveals that there are, and have been throughout history, numerous similarities between the two religions.”

<sup>16</sup> Angel Sáenz-Badillos: *A History of the Hebrew Language*. Cambridge, 1993, 113.

<sup>17</sup> Joseph Fitzmyer S.J.: *The Dead Sea Scrolls and Christian Origins*, Cambridge: 2000, 131–23, különösen 220.

<sup>18</sup> Fitzmyer: *The Dead Sea Scrolls...*, 249–260.

<sup>19</sup> Erich Mauerhofer: *Einleitung in die Schriften des Neuen Testaments*. Stuttgart: 1995, I, 57.

<sup>20</sup> Révész Éva: „Húszéves a Bizantinológiai Intézeti Alapítvány (Interjú Baán Istvánnal, az Alapítvány „atyjával”) *Aetas* 26 (2011/2) 143.

<sup>21</sup> Eusebios *Historia ekklesiastikéjének* Baán István úttörő jelentőségű magyar fordítója. A *HE* 5 (Sources Chrétienes 31, 1579–10) szövegrészletét (...ἐν τοῖς Ἑβραίοις τῆ ἰδίᾳ αὐτῶν διαλέκτῳ καὶ γραφῆν ἐξήνεγκεν εὐαγγελίου...) a következőképpen fordítja: „a zsidók között és az ő gondolkodásmódjuknak megfelelően tette közzé az írott evangéliumot,” az új paradigma alapján a τῆ ἰδίᾳ ... διαλέκτῳ-t egy kései bizánci értelmezésben „gondolkodásmódja (szerint)”-ként fordítva (ÓKÍ III, 208).

Európa és Balkán kereszténységen belüli kizárólagosságának illúziója áll, miközben a Közel-, Közép- és Távol-Keleten a rómaival, továbbá a földrajzilag és kulturálisan ekkoriban közeli alexandriaival és antiochiaival egyidős, sőt régebbi, kezdetben a zsidókeresztény judeo-arámi nyelvvel keveredő, szír rítusú püspökségek játszottak szerepet, melyek az arab nyelvre jórészt lefordított, részben viszont még mindig szír liturgiáikkal mind a mai napig léteznek, és több, vidékenként is eltérő, liturgikus és dogmatikai hagyományt alkotnak: miafiziták<sup>22</sup> (és unitus megfelelőik), maroniták,<sup>23</sup> ortodox és katolikus melkiták,<sup>24</sup> posztnesztóriánusok<sup>25</sup> (és Rómával egyesült megfelelőik), illetve az angolszász reformáció hatása alá került csoportok.

Az Európa-centrikus egyháztörténeti szemlélet hajlamos negligálni és atomizálni a sémi Kelet kereszténységét az egyháztörténet egészében, holott a kereszténység innen, Jeruzsálemből és Galilea falvaiból indult ki, és Keleten éppúgy folytatott missziót, mint Nyugaton. És a sémi ajkú keresztény Kelet<sup>26</sup> kétségtelenül bizonyos mértékű függetlenséget mutat, főként liturgikusan, Európától. (Bár a hellénizáció a mai Afganisztánig, Pakisztánig, Indiáig, Kínáig – sőt egyes vonatkozásaiban – Japánig terjedt,<sup>27</sup> ráadásul már a próto- és deuterokanonikus salamoni,<sup>28</sup> dánieli<sup>29</sup> és eszteri irodalmon,<sup>30</sup> továbbá Rut, Eszter, Dániel,

<sup>22</sup> Roberta Chesnut: *Three Monophysite Christologies: Severus of Antioch, Philoxenus of Mabbug and Jacob of Sarug*. Oxford: 1976.

<sup>23</sup> Tanyos Nujayyim: *Al-Mawārinah min a 'māq 'l-mu 'ānāhilarajā ' 'l-qiyāmah*. Libanon: 2018.

<sup>24</sup> melkitepat.org/ara/melkite\_greek\_catholic\_church/Historical-note [2020. július 4.]

<sup>25</sup> Luise Abramowski – Alan Goodman, eds.: *A Nestorian Collection of Christological Texts*, vol. I. (Syriac Text), Cambridge: 1972.

<sup>26</sup> Holger. Gzella: *HdO: A Cultural History of Aramaic: From the beginning to the Advent of Islam*. Leiden – Boston: 2014.

<sup>27</sup> Gauranga Nath Banerjee: *Hellenism in Ancient India*. London: 1920, 111.

<sup>28</sup> *Példabeszédek könyve*: itt még erős az ókori kelet irodalmi hatása (Amenemopet intelmei mint forrás; Hans Ostenfeld Lange Hrsg. *Das Weisheitsbuch des Amenemopet*, 1925.) Azonban a Péld 8. fejezetében szerintem mintha a korai szofisták „reklámját” hallanánk (nyilvános tereken hirdetett bölcsesség; ekkoriban a dāyānok, bírók még a városkapukban ítéleztek, így biztosan nem [kizárólag] róluk van szó). *Qohelet*: mint közismert, sztoikus, epikureus és szkeptikus színezetű, kései mű. Lásd Gustav Carstensen: *The Relation of Qoheleth to Contemporary Greek Philosophy*. PhD thesis. New York: 1903 – Ludwig Levy: *Das Buch Qoheleth. Ein Beitrag zur Geschichte des Sadduzäismus*, Leipzig: 1912. Lásd Heinrich Graets: *Schir Ha-Schirim oder das Salomonische Hohelied*. Wien: 1871, 73. Salamon bölcsességeinek kapcsolatáról a platónizmussal, a hermétizmussal és (talán) az Isis-kultusszal lásd Luca Mazzinghi – Michael Tait: *Wisdom*. Stuttgart: 2019.

<sup>29</sup> Lásd a durai szobrot szolgáló görög hangszerek neveit: Phillips Barry: *Daniel 35, Sūmpōnjāh*, *Journal of Biblical Literature* 27 (1908/2), 99.

<sup>30</sup> Eszter könyvének AT (Alpha Text) verziójában Hámán makedón származású. Eszter (AT) A 17, E 26. David Clines: *The Esther Scroll*. Sine loco: 1984 (44, 73) 218, 242. Szerintem a *textus masoreticus*ba és a *Vulgatába* Apión vérvádja gyanújának a látszata elleni védelemül került be Hámán agágita, azaz amálékita származásának későbbi, görögbarát tana. Eszter (TM) 3,1, 10, 8,3, 5, 9,24. *Biblia Hebraica Stuttgartensia* 5 (revisio) II (lib.), 1371, 1376, 1379. Eszter (*Vulgata*) 3,1, 10, 8,(2)3, 9,6, 24. *Vulgata* (Quinta, 2 [Stuttgart]) 716ab, 720b, 722a, 723a. Josephus Flavius: *Contra Apionem* II, 95. Lásd Folker Siegert Hrsg. *Flavius Josephus Über die Ursprünglichkeit des Judentums*, Band II. Göttingen: 2008, 171.

Jónás, Tóbit, Judit és 2Makk műfaján,<sup>31</sup> valamint Ben Szirán<sup>32</sup> is kimutatható a hellénizmus hatása, mely így régebbi, mint a történelmi Jézus-mozgalom,<sup>33</sup> illetve a kereszténység.)<sup>34</sup>

Az európai egyháztörténetírás Eusebios *Historia ekklesiastikéjéről* Karl Heussi *Kompendium der Kirchengeschichtejéig*<sup>35</sup> szinte teljes egészében figyelmen kívül hagyta a szírek, továbbá az etiópok, az örmények és grúzok egyháztörténetét. Ezekről a hagyományokról mind a mai napig szinte kizárólag önálló, specifikus munkákból lehet ismeretet nyerni.<sup>36</sup>

Vannak, akik szerint a sémi kereszténység már az első században úgy beolvadt a görög kulturális környezetbe, hogy még a későbbi zsidókeresztény közösségek is csak görög etnikai hátterű, retrográd herézisek voltak, és nem a zsidó misszió maradványai.<sup>37</sup>

Erre két bizonyítékot szokás felhozni. Az igen nagyszámú *Héberék szerinti evangélium*-variánsok egyike szerint Barabás nevének etimológiája nem az újszövetségi kánonban szereplő „[az] Atya fia” (בר־אבא), hanem „Mesterünk fia” (בר־רבן). Ez a két kifejezés az arámiban oly mértékben különbözik (suffixumában és első radikálisában), hogy a kettő között csak a görög szóvégi  $\varsigma$  és  $\nu$  mint a görög nyelvű szavak szabályos végződése és a hallás utáni görög vagy latin másolás közvetíthet.<sup>38</sup> Ezenkívül felhozható a csak Salamisi Epiphanius által idézett *Ebioniták evangéliuma* (amely a görög lukácsi textus hatása alatt

<sup>31</sup> A hellénisztikus regény példáiról lásd Kevin Brine: „The Judith Project.” Kevin Brine – Elena Ciletti – Henrike Lähnemann, eds. *The Sword of Judith: Judith Studies Across Disciplines*. Cambridge: 2010, 10–13.

<sup>32</sup> Ursel Wicke-Reuter: „Ben Sira und die Frühe Stoa: Zum Zusammenhang von Ethik und dem Glauben an eine göttliche Providenz.” Renate Egger-Wenzel, ed.: *Ben Sira's God: Proceedings of the International Ben Sira Conference (Durham, 2001)*. Berlin – New York: 2002, 269.

<sup>33</sup> Pl. már Jézus is idézi (Mt 11,7; Lk 7,24) Aisópos példázatát a szél által eltört fáról és a szelekhez simuló nádról (*Fabulae Aesopicae* 179. – Clemens Halmi, ed.: *Fabulae Aesopicae*, Lipsiae: 1875, 91). Jézus pontosan fordított irányú kicsengéssel idézi – David Flusser: *Jesus*, 1993, 61–62.

<sup>34</sup> Wicke-Reuter: *Ben Sira und die Frühe Stoa*, 269, 39. j.

<sup>35</sup> Karl Heussi: *Kompendium der Kirchengeschichte*. Tübingen: 1981.

<sup>36</sup> Örmény katolikus misekönyv: Zsigmond Benedek, szerk.: *Szent Liturgia örmény katolikus szertartás szerint*. Sine loco: 2006. Etióp tewahedo eucharisztikus anaforák: E. Hammerschmidt: *Studies in the Ethiopic Anaphoras*. Berlin: 1961. A grúz ortodox liturgiáról: S. Frøyshov: „The Georgian Witness to the Jerusalem Liturgy: New Sources and Studies.” Bert Groen, ed.: *Inquiries into Eastern Christian Worship. Selected Papers of the Second International Congress of the Society of Oriental Liturgy (Rome, 2008)*. Leuven: 2012, 227–267. A nesztoriánus (káld és malabár) liturgiáról: George Badger: *The Nestorians and their Rituals*, vol. I–II. London: 1852; Paul Pallath: *Qorban'a: The Eucharistic Liturgy of the St. Thomas Christians and the Synod of Diamper*. Changanacherry: 2020. A jakobita és malankara (szír miafizita) liturgikus és exegetikus hagyományról van a legbővebb európai szövegkiadás, fordítás- és kommentárirodalom magyarul: Mózes bar Képha: *Paradicsomkommentár*. Budapest: 2001. Ford. Pesthy Monika. Angol nyelvű irodalom: Bart ter Haar Romeny, ed.: *Jacob of Edessa and the Syriac Culture of His Day*. Leiden – Boston: 2000; Robert Connolly – Humphrey Codrington eds. *Two commentaries on the Jacobite Liturgy: By George Bishop of the Arab Tribes and Moses Bar Képha: Together with the Syriac Anaphora of St. James and a Document Entitled: The Book of Life*. London – Oxford: 1913.

<sup>37</sup> Karl Matthiae – Helmut Ristow (Hrsg.): *Der historische Jesus und der kerygmatische Christus. Beiträge zum Christusverständnis in Forschung und Verkündigung*. Berlin: 1964, 442.

<sup>38</sup> *Evangeliorum secundum Hebraeos, secundum Petrum, secundum Aegyptios, Matthiae traditionum, Petri et Pauli praedicationes et actuum, Petri apocalypseos, Didascaliae apostolorum antiquioris quae supersunt, addita Doctrina XII apostolorum, et libello qui appellatus „Duae viae” vel „Judicium Petri”... edidit et adnotationibus illustravit Adolphus Hilgenfeld*. Lipsiae: 1884, 27.

állt), mely összetévesztette az *akris*-t (sáska) az *enkris*-szel (olajos mézeskalács) – ami csak a görögben lehetséges.<sup>39</sup>

Továbbá azt is fel szokták hozni bizonyítékkul az evangéliumok állítólagos görög eredeti nyelve mellett, hogy még a *Máté-evangélium* görög szövege is többnyire a *LXX* szerint idézi az *Ószövetséget*.<sup>40</sup> Perczel István szerint azonban a *Curetonianus*, a *Codex Sinaiticus Syriacus rescriptus* és a legújabb leletek ószír evangélium-kéziratai az *Ószövetséget* a *Pesitta* szerint idézik, amely több ponton eltér az ún. próto-szamaritánus,<sup>41</sup> vagyis a *LXX* héber eredetije kéziratos hagyományától, akár a *textus masoreticust*, akár mára elveszett vagy marginálisan ismert, más szövegvariánsokat<sup>42</sup> követnek e kéziratok.

Ezt a magas szintű orális kultúra javára lehet írni: amikor lefordították a sémi evangéliumi textusokat görögre (éppúgy, mint *Judit könyve* héber szövegének<sup>43</sup> görög fordítói),<sup>44</sup> megfeleltették a különböző nyelveken, különböző szövegvariánsokban meglévő, részben még mindig a szájhagyomány útján terjedő szövegszakaszokat.<sup>45</sup> Az olyan helyeknek, amelyek az evangéliumok görög szövege szerint a *LXX*-ből idéznek, lehet, hogy mára elveszett, héber nyelvű próto-szamaritánus bővítmény áll a háttérben. A Mt 4,4,<sup>46</sup> amely látszólag – a görög szöveg szerint – a *LXX*-t idézi (Deut 8,3:<sup>47</sup> \* ῥήματι), a Deut 8,3 Onkelos,<sup>48</sup>

<sup>39</sup> Uo., 35–36.

<sup>40</sup> Szigeti Jenő: *Bibliai nyomokon*. Budapest: 2008, 176.

<sup>41</sup> Robert de Vaux S.J.: *Introduction, Discoveries of the Judaean Desert of Jordan III*, vol. 1, 47.

<sup>42</sup> Vermes Géza: *The Dead Sea Scrolls: Qumran in Perspective*. London: 1977, 208 és passim.

<sup>43</sup> *Apud Hebraeos liber Iudith inter apocrypha legitur; cuius auctoritas ad roboranda illa quae in contentione veniunt, minus idonea iudicatur. Chaldeo tamen sermone conscriptus inter historias computatur.* („A héberek Judit könyvét az apokrifok között olvassák. Ennek tekintélyét ama dolgok megerősítésére, melyek vita tárgyát képezik, kevésbé alkalmasnak ítélik. Mégis, miután káldeus nyelven íródott, a históriák közé számítják.”) *Praefatio Hieronymi in Librum Judith* (PL 29, 3, 39b).

<sup>44</sup> „Though Hebrew as the original language of the book is questionable...” Zsengellér József: „A Bible’s Digest –The Book of Judith as a Hermeneutical Composition.” Renate Egger-Wenzel – Karin Schöpflin – Johannes Diehl Hrsg. *Weisheit als Lebensgrundlage. Festschrift für Friedrich V. Reiterer zum 65. Geburtstag*. Berlin – Boston: 2013, 452–453. Vele ellentétben Robert Hanhart szóról szóra rekonstruálta a görög szöveg alapján a héber eredetit: Robert Hanhart: *Text und Textgeschichte des Buches Judith*, vol. II. Göttingen: 1979.

<sup>45</sup> Vermes bemutatja, hogy a 2Sám 21 egyik, a TM-szal rokon qumráni kéziratán (4QSam<sup>a</sup>) miként „üt át” az – ekkoriban még nem egészen kanonikus – Krónikás történeti műből a 1Krón 24 a *LXX*-val rokon variánsban: Vermes Géza: *The Dead Sea Scrolls. Qumran in Perspective*, London 1977, 207–208; Eugen Ulrich, ed.: *The Biblical Qumran Scrolls*. Leiden – Boston: 2010, 322.

<sup>46</sup> Οὐκ ἐπ’ ἄρτω μόνῳ ζήσεται ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ’ ἐπὶ παντὶ \*ῥήματι ἐκπορευομένῳ διὰ στόματος θεοῦ. (Nestle – Aland Novum Testamentum Graece 28, 7)

<sup>47</sup> Οὐκ ἐπ’ ἄρτω μόνῳ ζήσεται ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ’ ἐπὶ παντὶ \*ῥήματι τῷ ἐκπορευομένῳ διὰ στόματος θεοῦ ζήσεται ὁ ἄνθρωπος. (LXX Ralphs) ≠ יְהִי־הַאָדָם כִּי עַל־פִּלְמוֹצָא פִּי־יְהוָה יִחְיֶה יְהִי־הַאָדָם כִּי לֹא עַל־הַלֶּחֶם לְבַדּוֹ יִחְיֶה יְהִי־הַאָדָם ≠ (TM – Biblia Hebraica Stuttgartensia 5. (kiadás) I. (kötet), 300)

<sup>48</sup> דפוסא ישאר תורה, לא על לחם אבל חוד והימת קיים אינשא אריעל כל אפקות מימרא דיי סתקיים אינשא, (Targum Onkelos, forrás: דפוסא ישאר תורה, incunabula Hijar (Ijar), Spain 1490 226b).

Pseudo-Jonatán<sup>49</sup> és Targum Neophyti<sup>50</sup> verziójában is megvan a megfelelő extra ( $\approx m^e mr'a$ ). Az evangéliumok eredeti nyelvét görögnek vélő paradigmának olykor az első két kanonikus evangéliumban szereplő olyan hebraizmusok és arameizmusok mondanak ellent, mint a zélóta Simon apostol megtérése előtti, vallási-politikai hovatartozását megvilágító, a görög szövegbe nehezen illeszkedő, és csak Lukács evangéliuma (6,15)<sup>51</sup> alapján magyarázható jelzője, a ó Κοινοῦτος<sup>52</sup> (Mt 10,4;<sup>53</sup> Mk 3,18<sup>54</sup>), amely a *qanānāy'ā*,<sup>55</sup> a héber *qān'āūt*, a zélóta szekta nevének arámi átírata. Mt 5,22-ben<sup>56</sup> a *μωρε*, az ószövetségi héber *marah* gyök fejezi ki (enyhe nyugati szír kiejtéssel) az „anyja keserve” szitokszót. Mk 3,17-ben<sup>57</sup> *Z<sup>e</sup>bdāy / Z<sup>e</sup>bdī* (Zebedeus) fiainak a jellegzetesen Jézus által használt jelzője, a Βοανηργῆς is jellegzetesen héber háttérű: *b<sup>e</sup>nē baraq*.

Mt 7,10<sup>58</sup> (Lk 11,11<sup>59</sup>) Ἦ καὶ ἰχθὺν αἰτήσῃ, μὴ ὄφιν ἐπιδώσει αὐτῷ; („Ha amaz halat kér, akkor ő csak nem ad neki kígyót?!”) Görögül nagyon erőltetett szójáték (legjobb esetben is ἰχθὺν és ὄφιν áll egymással szemben), a héberben viszont két szó: a *nūn* és a *dāg* – különböző mértékben – jelenthet kígyót (illetve sárkányt) is, halat is.

Jézus gyakran használ a későbbi, rabbinikus zsidó vallásjogban visszatérő szófordulatokat, például *dwḥh* (plur.: *dwḥyn*) *'t h-šbt*<sup>60</sup> = τὸ σάββατον βεβηλοῦσιν καὶ ἀναίτιοί εἰσιν („hatálytalanítják a szombatot, és nem vétkeznek;” Mt 12,5).<sup>61</sup> Τὸ σάββατον διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐγένετο καὶ οὐχ ὁ ἄνθρωπος διὰ τὸ σάββατον („a szombat lett az emberért, és nem az ember lett a szombatért;” Mk 2,27<sup>62</sup>)  $\approx$  לכם שבת מסורה, ואי אתם מסורין לשבת („értünk

<sup>49</sup> Targum Pseudo-Jonatán a Tórához, forrás: Moïse Ginsburger, Hrsg.: *Pseudo-Jonathan (Thargum Jonathan ben Usiël zum Pentateuch): Nach der Londoner Handschrift (Brit. Mus. add. 27031)*. Berlin: 1903, 316.

<sup>50</sup> Targum Neophyti sive Palestinensis, forrás: Alejandro Díez Macho (ed.): *MS. Neophyti 1 Targum Palestinense MS de La Biblioteca Vaticana*, Tomo V: *Deuteronomio*. Madrid: 1978, 85.

<sup>51</sup> Nestle – Aland 28, 202.

<sup>52</sup> Nestle – Aland 28, 202. (A többségi görög változat kéziratái ezt Κοινότης-nek banalizálják, amely olvasat valószínűtlen a *Septuaginta* nyelvezetét jól ismerő görög mátéi szöveghagyományban, az őslakosok nép nevének eltérő görög kezdőbetűje miatt. A „Qān'ā” helységnévre hivatkozó, dittográfiát feltételező, modern fordítási tradíció is valószínűtlen, mivel azt a patrisztikus exegetikai hagyomány nem támasztja alá.) A *qanānāy'ā* olvasatot támasztja alá a *Codex Sinaiticus Syriacus Rescriptus* palimpszeszt kézírata is. Agnes Lewis, ed.: *Awanglūn D-M<sup>e</sup>fôš'ā: The Old Syriac Gospels, Being the Text of the Sinai or Syro-Antiochene Palimpsest: Including the latest Additions and Emendations, with the Variants of the Curetonian text, Corroborations from many other Mss.* London 1910 11–12, 195). Lásd Perczel István kutatásait, aki a negyedik kanonikus evangélium sémi (elsősorban arámi) eredetét bizonyította: Perczel István: *Az Írások ószír arca: ablak a korai zsidókeresztény közösségre?*

<sup>53</sup> Nestle – Aland 28, 27.

<sup>54</sup> Nestle – Aland 28, 113.

<sup>55</sup> Macus Jastrow: *קְנָאָנִיָּא, קְנָאָנִיָּא A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli, and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. London – New York, 1903, II, 1388.

<sup>56</sup> Nestle – Aland 28, 11.

<sup>57</sup> Uo., 112.

<sup>58</sup> Uo., 17–18.

<sup>59</sup> Uo., 28 231.

<sup>60</sup> Peszachim 65b és passim.

<sup>61</sup> Nestle – Aland 28 33.

<sup>62</sup> Uo., 28 110.

van a szombat, és nem mi vagyunk a szombatért;” M<sup>e</sup>khil’ta d<sup>e</sup>-Rabbi Yišm’a’ēl ad Exod 31,13).<sup>63</sup>

Jeromos – szemben a humanista kritikával – szerintem nem azért fordítja a Máté-  
evangélium görög szövegében *metanoiaként* (meggondolás, bűnbánat, bűntudat) szereplő  
terminust *paenitentianak*<sup>64</sup> (vezeklés, feloldozás), mintha rosszul tudna görögül, hanem épp’  
ellenkezőleg, feltehetően a *Héberék szerinti evangélium* – mint ősi, bár heretikussá vált,  
judeo-arámi, parafrazeáló tanúja Máté héber alapszövegének – nyomán,<sup>65</sup> a héberben  
gyakran összekeveredő *שוב* (bűnbánat) és *שובת* (megtérés, feloldozás)<sup>66</sup> közötti  
különbségre akarja felhívni a figyelmet, amelyeket a görög *textus receptus*, jól láthatóan,  
összekever.

### 3. Az egyházatyák a Máté evangéliuma eredeti nyelvéről

Az egyháztörténeti ókorban Hierapolisi Papiastól kezdve szinte minden ókeresztény auctor  
és egyházatyá tanúsítja, hogy Máté héberül (esetleg arámiul) írta evangéliumát: Ματθαῖος  
μὲν οὖν Ἑβραῖδι διαλέκτῳ τὰ λόγια συνετάξατο, ἡρμήνευσεν δ’ αὐτὰ ὡς ἦν δυνατὸς  
ἔκαστος.<sup>67</sup> („Máté tehát héber nyelven írta ugyan meg az írásait, de azokat azután ki-ki úgy  
értelmezte, ahogyan tudta.”) Ez a Ἑβραῖδι διαλέκτῳ sok helyen jelentett már az Apostolok  
cselekedeteiben is arámit, de nem mindig és nem mindenütt jelent, mivel nem tesz  
különbséget a bibliai vagy élőnyelvi héber és a judeo-arámi között. A sokat hivatkozott Papias  
tényleg kissé bizonytalanul megfogalmazott szavainak szerintem a legnyilvánvalóbb értelme,  
miként a teljes régi egyházi hagyomány tartotta, az, hogy a Máté-evangélium eredetije „héber  
nyelvű” volt, jelentse ez a három nyelvváltozat (tóraí héber, misnai héber, palesztinai judeo-  
arámi) közül akármelyiket, illetve ezek bármiféle keverékét; biztos, hogy nem görögöt jelent,  
bár a „gondolatokat” stb. a jelenleg uralkodó, az eredeti görög nyelvűség mellett kardoskodó  
paradigma megpróbálja a héber prózaköltészet egyik eszközére,<sup>68</sup> a „khiasztikus  
szerkesztésre”<sup>69</sup> átértelmezni. Erre vonatkozó patrisztikus exegetikai helyet – teljesen

<sup>63</sup> Isaac Weiss, Hrsg.: *Mechilta – der Älteste Halachische und Hagadische Commentar zum Zweiten Buche Moses*. Wien: 1865, 110b.

<sup>64</sup> Mt 3,2, 8, 11 – NA28 5, 6 – *Vulgata* (Quinta, 2 [Stuttgart]) 1529a, b; Mt 4,17 – NA 28 8 – *Vulgata* (Quinta, 2 [Stuttgart]) 1530b; Mt 11,20, 21 – NA 28 32 – *Vulgata* (Quinta, 2 [Stuttgart]) 1542a; Mt 12,41 – NA 28 36 – *Vulgata* (Quinta, 2 [Stuttgart]) 1544a.

<sup>65</sup> *Ex evangelio juxta Hebraeos. – In Evangelio juxta Hebraeos, quod Chaldaico quidem Syroque sermone, sed Hebraicis litteris scriptum est, quo utuntur usque hodie Nazaraei, secundum Apostolos, sive, ut plerique autumant, juxta Matthaenum [...]* – Saját fordításomban: „A héberék szerinti evangéliumból. – A héberék szerinti evangéliumban, mely ugyan káldeus és szír nyelvű, de héber betűkkel van leírva, s amelyet a nazarénusok mindmáig használnak, az apostolok nyomán, vagy – ahogy a többség véli – Máté nyomán...” Hieronymus: *Adversus Pelagianos* 3, 2 (PL 23, 597).

<sup>66</sup> David Clines, ed.: *The Dictionary of Classical Hebrew* vol. VIII: *Sin-Taw*. Sheffield: 2011, 298a.

<sup>67</sup> Eusebios: *Hist. Eccl.* 3, 39, 16 (SC 31, 1579–10).

<sup>68</sup> Joseph Kürzinger: „Das Papiaszeugnis und die Endgestalt des Matthaeevangeliums.” *Biblische Zeitschrift* NT 4 (1960), 29.

<sup>69</sup> Lásd John Paul Heil: „Chiastic Structures and Audience Reports.” *Catholic Biblical Quarterly Monograph Series* 46. Paderbornae: 2010.



egyértelmű locust – egyetlen egyházatyánál sem találunk. Papias, Irenaeus,<sup>70</sup> Alexandriai Kelemen,<sup>71</sup> Kaisareiai Eusebios, Jeromos,<sup>72</sup> hogy csak a legismertebbeket emeljem ki, mind héber vagy arámi nyelvűnek (amennyiben egyáltalán különbséget tettek a két nyelv között) tartották *Máté evangéliumának* eredetijét.

---

<sup>70</sup> ὁ μὲν δὴ Ματθαῖος ἐν τοῖς Ἑβραίοις τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν διαλέκτῳ καὶ γραφῆν ἐξήνεγκεν εὐαγγέλιον... – Eusebios: *Hist. Eccl.* 5, 8, 2 (SC 31, 1579–10) – „Máté a héberok között, azok saját nyelve és írása szerint adta ki az evangéliumot.”

<sup>71</sup> Ματθαῖός τε γὰρ πρότερον Ἑβραίοις κηρύξας, ὡς ἤμελλεν καὶ ἐφ’ ἑτέρους ἰέναι, πατρίῳ γλώττῃ γραφῆν παραδοὺς τὸ κατ’ αὐτὸν εὐαγγέλιον – „Mert Máté is előbb a héberoknek hirdette <az evangéliumot,> mivel később akart menni másokhoz, miután anyanyelvén <s annak> írásmódjával adta ki a saját evangéliumát.” – Eus. *Hist. Eccl.* 3 24, 6 (SC 31, 13025–28).

<sup>72</sup> *Primus omnium Matthaeus est publicanus, cognomento Levi, qui Evangelium in Judaea Hebraeo sermone edidit, ob eorum vel maxime causam, qui in Jesum crediderant ex Judaeis, et nequaquam legis umbram, succedente Evangelii veritate, servabant.* – Hieronymus: *Comm. in Matth.*, prologus (PL 26, 18; „Mindannyiuk közül Máté, a Lévíta melléknevű vámszedő volt az első, aki Júdeában az evangéliumot héber nyelven kiadta, elsősorban azok kedvéért, akik a zsidók közül Jézusban hittek, és többé már nem a Törvény árnyékának szolgáltak, miután azt felváltotta az evangélium igazsága.”) Ha a *Héberok szerinti evangélium* Jeromos szerint nem a *Máté-evangélium* forrása, akkor miért cserélné le az *epiiosios* helyett a latinban szereplő *co-/quotidianus*-t a judeo-arámi מחר-ral szíve szerint?! (Az egyházi szír hagyomány nem tud a *māhār*-ról, csak *hodie* helyett használt מנח-*ról*, melyre Jeromosnál szintén van utalás.) Az arámi mint eredeti nyelv Reimarusszal kezdődően vetődött fel... Biztos, hogy eredetileg mindkét nyelv elemei jelen voltak, de ez beleférhet a misnai héber nyelv kategóriájába.